

Recensions

Joan PÉREZ I VENTAYOL (ed.). *Els jueus als Països Catalans al segle xx*. Palma: Lleonard Muntaner, 2023. 298 p.; 24 cm. ISBN 978-84-19630-12-4. (Mónjuïc; 7)

En el present assaig, Pérez i Ventayol aplega diversos estudiosos especialistes en la història dels jueus dels diferents territoris de parla catalana amb l'objectiu d'oferir informació sobre quin és el paper que han tingut els jueus en aquests territoris en el decurs del segle xx. L'editor és conscient de la manca d'aportacions que hi ha sobre la història dels jueus a casa nostra en època contemporània i es proposa corregir aquest extrem. Si pensem que les comunitats jueves en aquests indrets van començar a desaparèixer al segle xiv fins a esborrar-se pràcticament del tot al segle xv, no ens ha d'estranyar que recuperar el fil d'aquesta història sigui una tasca molt complexa a la vegada que necessària.

L'obra va acompanyada d'un pròleg i d'una introducció a càrrec de Joan Pérez i Ventayol i Marta Simó Sánchez, respectivament, que ens ofereixen una visió general de la situació dels jueus, i després d'incidir en les dificultats que suposa definir la identitat jueva, que va més enllà de la religió, del lloc on s'ha viscut, de la relació amb Israel i la llengua i del lligam polític o cultural, expliquen les diverses causes que propiciaren l'arribada de jueus procedents d'arreu del món als Països Catalans. També ens informen de com es relacionaren amb els països d'acollida i quin contacte tenien amb els jueus d'altres llocs del món. Ens recorden que la població jueva mundial no arriba als quinze milions d'ànimes.

El primer bloc, dedicat als jueus de la Catalunya Nord, va a càrrec de Martine Berthelot i Laurence Faure. Berthelot se centra en l'arribada dels jueus en

aquell territori en el període que va de 1840 a 1910. L'any 1493 els jueus són expulsats del Rosselló i no és fins a mitjan segle XIX que comencen a retornar a Perpinyà. El 1836 hi ha documentada una petita comunitat de tres o quatre famílies procedents de Venaissí. Entenem que aquesta comunitat creix, atès que el 1880 ja disposa de cementiri propi. També és interessant el fet que els rabins són empleats de la Hisenda Pública, gràcies a les lleis franceses que beneficien la població jueva. És remarcable el paper que té Alfred Milhaud, especialment per la seva implicació en política, en posar-se al servei del país i esdevenir un dels primers jueus «públics» de la ciutat. Aquesta situació s'esguerra a partir del 1942, en endurir-se les lleis antijueves a la França de Pétain, que prohibeix als jueus viure als Pirineus Orientals.

Laurence Faure ens parla de la comunitat jueva actual de Perpinyà, el renaixement de la qual se situa a principis dels anys seixanta amb l'arribada de jueus d'Algèria, entre mil i dues mil persones, que fan tota mena d'activitats culturals, en contrast amb la comunitat asquenazita prèviament establerta a la vila. Els anys que van dels setanta als noranta representen l'edat d'or de la comunitat. A partir de la dècada del 2000, la demografia decreix per diverses causes com la baixa natalitat, l'envelliment de la població, l'aliyà, els matrimonis mixtos, etc.

El segon bloc, destinat al Principat de Catalunya, conté les aportacions de Joan B. Culla, J. Pérez i Ventayol, Francesc Vilanova i Vila d'Abadal i Josep Calvet.

Culla ens parla de les comunitats jueves de Catalunya al segle XX. L'any 1877 viuen a Barcelona vint-i-un jueus, fet que demostra que a Catalunya la qüestió jueva és un afer merament teòric. Arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, la situació canvia: arriben a Barcelona jueus otomans residents a França que es veuen obligats a fugir-ne. De tal manera que la població jueva a la Ciutat Comtal arriba a unes tres mil ànimes entre el 1915 i el 1918. Aquest darrer any es crea la Comunitat Israelita de Barcelona (CIB). A partir del 1919 i fins al 1923 la població disminueix perquè emigren a Amèrica molts jueus que fugen de la inestabilitat que hi ha a Catalunya. Aquesta davallada queda compensada, en certa manera, per l'arribada, el 1921, d'un grup de jueus ucraïnesos que fugien de les matances antisemites. Ens interessa particularment el cas de la família Nahum, procedents d'Esmirna i arribats a Barcelona el 1931 amb els seus nou fills, el setè dels quals, Iòssef, que en arribar tenia vuit anys, de seguida va adoptar el català com a llengua d'ús habitual i, molt polititzat, s'afilià a les esquerres. Aquesta família, com moltes altres, s'instal·là al barri de Sant Antoni, al Poble-sec. El 1930 eren aproximadament

cinc mil jueus. Alguns sectors catalans es van implicar en el suport a la creació d'una llar nacional palestina. Un exemple clar és el claretià Pere Voltes, que s'hi manifestà decididament a favor. Per contra, Francesc Cambó i Batlle va escriure el 1926 que no creia en absolut en una nova nació jueva a Palestina.

La Segona República millora les condicions de la comunitat jueva, com ho palesa la creació d'un recinte funerari l'any 1932. De tota manera, des d'un punt de vista ambiental, l'autonomia política de Catalunya va radicalitzar una extrema dreta barcelonina en el si de la qual sovintegen els discursos antisemites amb al·lusions al «dinero judío», al «judío cobarde, altivo, solapado y cruel, avaro y ambicioso, revolucionario y agitador», a «la revolución universal de inspiración masónico-judaica», etc. A Barcelona, el capellà Joan Tusquets, amb les Ediciones Antisectarias, va ser un dels focus de propagació d'aquest antisemitisme d'extrema dreta. El 1933, la pujada de Hitler al poder provoca l'arribada de jueus a Catalunya fugint de l'horror nazi. Aquest fet anima la vida interna de la comunitat jueva catalana a la vegada que creix la població asquenazita, que s'implica en diverses accions a favor del sionisme i també participa en la preparació de l'Olimpíada Popular, rèplica de les esquerres a l'Olimpíada de Berlín. La insurrecció militar acabà amb aquesta empresa, i la comunitat catalana es dispersa. Entre el 1936 i el 1938, uns set mil jueus d'arreu del món arribaren a Catalunya per «lluitar per la vostra llibertat i la nostra».

Amb la derrota nazi s'obrí una escletxa de tolerància que els jueus de Barcelona miraren d'aprofitar, i el desembre de 1949 el Govern franquista va reconèixer la Comunitat Israelita de Barcelona i la seva activitat religiosa, educativa i assistencial. La proclamació de l'Estat d'Israel el 1948 va multiplicar les activitats extrareligioses de la comunitat. A partir dels anys seixanta, Catalunya comença a interessar-se per Israel, com queda palès en diverses publicacions a la premsa catalanista i progressista com *Oriflama*, *Presència* o *Canigó*, que difonen un interès viu per fets que atenyen l'Estat d'Israel. Aquesta inclinació proisraeliana va ser una tendència generalitzada en l'esquerra europea, en el món intel·lectual i universitari fins al 1967, i amb la data extrema del 1973. L'empatia catalanojueva va atraure inclús l'atenció d'estudiosos estrangers, que destaquen que molts catalans se senten semblants als jueus, ateses les qualitats coincidents que els caracteritzen: sentit del treball, de la família, del mutualisme, de la responsabilitat, gust per l'estudi, sobrietat en el comportament...

El 1969, la CIB es dota d'un centre educatiu propi, el Colegio Sefardita. A partir del 1975, Catalunya torna a esdevenir terra d'acollida per als jueus que

fugen per raons polítiques de les repressions militars a Xile, l'Uruguai i, sobretot, l'Argentina. Aquesta onada, que suposa l'arribada d'uns tres mil jueus a la ciutat, no es caracteritzà per una convivència senzilla amb la comunitat preexistent: els jueus argentins, majoritàriament de professions liberals i d'esquerres, eren als antípodes dels integrants de la CIB. De tal manera que els jueus llatinoamericans van començar a organitzar-se pel seu compte i fundaren l'Atid, comunitat jueva de caràcter progressista i molt oberta als no jueus. El 2007, aquesta comunitat experimentà una important ruptura, de la qual va sorgir Bet Xalom, de caire més progressista que Atid; aquest fet la transformà en la Comunitat Jueva Masorti —és a dir, 'conservadora'— de Catalunya. L'any 1999 sorgí la comunitat ortodoxa Jabad Lubavitz, seguidors de la dinastia hassídica del mateix nom. A partir del 2016, un centenar de jueus de diverses procedències han establert una comunitat a Girona.

Culla acaba el capítol parlant dels jueus catalans del primer quart del segle XXI, que, com la majoria dels que són a la diàspora, viuen en un equilibri fràgil i inestable que es mou entre el desig d'assimilar-se, l'impuls de fer una vida plenament jueva a Israel o seguir amb el joc de les identitats múltiples i les lleialtats compartides. Personalment, soc de l'opinió que parlar de jueus catalans al segle XXI és pecar d'optimisme. Pocs són els jueus que viuen entre nosaltres que sentin un compromís amb la llengua pròpia del país, que s'identifiquin amb cap tret herència d'un passat català o que combreguin amb les preocupacions de preservar una identitat catalana. D'aquí que el títol que ha triat l'editor i impulsor del present estudi sigui molt oportú: *Els jueus als Països Catalans al segle XXI* i no pas *Els jueus dels Països Catalans al segle XXI*.

Joan Pérez i Ventayol ens parla del filosemitisme català a la primera meitat del segle XX, tot ampliant les notes que en aquest sentit apunta Culla en l'apartat anterior. Comença el seu assaig fent una breu descripció del viatge d'estudis, organitzat per la Universitat Central de Madrid, que s'inicià el 15 juny de 1933 i que transportava un grup d'estudiants dalt del vaixell *Ciudad de Cádiz* que, salpant del port de Barcelona, va fer una ruta de reminiscències clàssiques: Tunísia, Malta, Egipte, Palestina, Creta, Rodes, Turquia, Grècia, Itàlia, per acabar a Mallorca. Molts d'aquests joves estudiants eren catalans i més tard formaren part de l'elit intel·lectual catalana. Potser fou l'impacte que els causà la Universitat Hebrea de Jerusalem, o els comentaris antijueus que pronunciaren un franciscà, un guia i alguns companys de viatge, el que despertà en aquest grup de catalans una simpatia per la causa jueva. En aquell moment el concepte *filosemitisme* no només era relativament nou, sinó també difícil de definir. Va sorgir a Alemanya el 1880 al costat del seu antònim: *an-*

tisemitisme. Si per a l'antisemita els jueus són un collectiu a menystenir per diferents raons i causes, el filosemita té una visió dels jueus positiva i d'admiració. Pérez i Ventayol ens recorda que a l'època grecoromana ja trobem documentat un corrent de simpatia cap al judaisme per part d'aquells que el perceben com una font d'autoritat moral i cultural. Aquesta visió contrasta amb les actituds antijueves, igualment documentades, i que neixen de la singularitat i el desafiament de les comunitats aferrades a les seves tradicions religioses i culturals. Més endavant, quan el concepte de deïcidi desemboqui en una judeofòbia de caire religiós, aquesta conviurà amb una admiració pels antics fonaments bíblics, sense oblidar, però, que l'objectiu d'aquesta admiració és aconseguir la conversió dels jueus a la «veritable religió».

La fi teòrica de les discriminacions vindrà arran de la carta de ciutadania atorgada als jueus per Napoleó, fet que en cap cas aturà l'aparició de noves formes d'antijudaisme.

A Catalunya, als anys vint i trenta del segle xx, es percep una visió dels jueus positiva com a resposta a la judeofòbia de determinats grups polítics, no pas de tota la societat. L'anàlisi del filosemitisme català s'ha centrat en els anys posteriors a la Guerra Civil, amb l'aparició dins l'àmbit literari d'aquest període d'una predisposició que projecta en els jueus alguns dels valors i aspiracions dels catalans. També es detecta l'admiració que va suscitar el nou Estat d'Israel.

Pérez i Ventayol assenyalen que remuntar-se a finals del segle xix per a trobar els orígens del filosemitisme comporta una certa contradicció. Escatir els elements que van configurar el caràcter català va fer descobrir divergències amb la manera de ser de matriu típicament castellana, i els primers teòrics catalanistes van arribar a conclusions pseudocientífiques que mesuraven el temperament de cada grup nacional d'acord amb el grau d'influència semita en el seu substrat. Un exemple d'aquesta tendència el trobem amb Pompeu Gener, vinculat al republicanisme federal, que, en la seva obra *Herejías* (1887), afirma que el caràcter català és molt menys semític que no pas el castellà, marcat per l'herència arabomusulmana i jueva. Trobem antecedents d'aquesta tendència en el rotatiu republicà i federalista *Diari Català*, que diferencia dos corrents racials a Espanya, l'africà i l'uropeu. Identificava el primer amb els castellans i el segon amb els catalans. Pel seu cantó, Valentí Almirall, en *Lo Catalanisme*, atribuïa aquesta distinció a les característiques diferenciadores entre ambdues comunitats, singularitat que troba ressò en discursos de Joan Maragall, Joaquim Casas-Carbó, Bartomeu Robert o Prat de la Riba. Com a contrapartida, sectors espanyols parlen del caràcter mercantilista dels

catalans degut a una tendència típicament jueva. En aquest sentit, Pío Baroja identifica catalans i jueus en sentit negatiu. La resposta de Carner és al·legar que no l'insulta que el qualifiquin de jueu. Carner, des de les pàgines de *La Veu de Catalunya*, carrega durament i irònicament contra l'opinió de Baroja. Gabriel Alomar —defensor de la memòria dels xuetes mallorquins— va contradir igualment les paraules de l'escriptor bascoespanyol afirmant que existia una diferència substancial entre el semitisme català i el castellà. Però, sobretot, va ser arran d'un discurs del líder de la Lliga Regionalista Francesc Cambó al Congrés dels Diputats l'any 1916 que, des de la premsa espanyola, es va prodigar la idea que els catalans eren els «judíos de España», amb el clar objectiu de desacreditar la modernitat i l'excepcionalitat nacional de la societat catalana vinculant-la a la jueva. Aquest fet tingué una conseqüència inesperada, ja que va generar nous discursos que s'allunyaven dels que fins aleshores s'havien fet.

A finals de la Primera Guerra Mundial creix a Catalunya l'interès per les qüestions jueves. Periodistes, escriptors i polítics, impulsats per diversos factors, difonen el seu interès per temàtiques jueves que arrelen amb força. El primer d'aquests factors prové de finals del segle XIX i és representat per la importància històrica de les antigues comunitats judeocatalanes medievals. Així, Joaquim Miret i Sans i Antoni Rubió i Lluch aporten una visió favorable de l'activitat cultural jueva catalana. Pérez i Ventayol consigna també com l'hebraïsta Josep Maria Millàs i Vallicrosa destaca l'important paper dels jueus catalans com a transmissors de cultura. Un altre dels factors és la predisposició europeïsta del catalanisme i el seu interès pels processos nacionals —especialment el jueu, que a partir del 1917, amb la Declaració Balfour, no passa desapercebut. Tampoc no s'ha d'obviar l'interès pel sionisme, sobretot a partir dels anys trenta. Un altre dels factors a destacar és Terra Santa i tot el Pròxim Orient com a objectius per a visitar i conèixer. Deixen constància d'aquesta experiència Gaziell, Francesc Cambó, Joan P. Fàbregas o Josep Carner (cònsol de la República a Beirut els anys 1935 i 1936), entre d'altres.

Arran de l'arribada de Hitler al poder, un gros important de refugiats alemanys s'exilien a Catalunya, més concretament a Barcelona, i atreuen l'atenció periodística que genera reportatges i entrevistes. Alguns acol·liren aquesta onada amb simpatia, però d'altres la van percebre com una «invasió jueva» l'objectiu de la qual era destruir l'Espanya cristiana. Al capdavant d'aquesta interpretació trobem el sacerdot Joan Tusquets i Terrats, que promou una literatura que combat ideològicament la modernitat, la República i la secularització mitjançant premsa, llibres i editorials integristes.

La complexitat de la societat catalana feia, doncs, molt diversa l'aproximació a les «qüestions jueves», i una de les reaccions fou un vast corrent d'opinió favorable als jueus amb un filosemitisme ampli i sostingut, que es manifesta especialment a les pàgines de diaris i setmanaris com *La Publicitat*, *Mirador*, *La Nau*, *La Rambla*, *L'Opinió* o *La Humanitat*. Aquesta visió positiva dels jueus era més interpretativa i teòrica que no pas fruit del contacte directe amb les comunitats jueves, que, en cas de poder ser denominades així, eren del tot minoritàries i sense incidència. Tot i que el filosemitisme català es va desenvolupar majoritàriament des del catalanisme republicà, Pérez i Ventayol tampoc no s'oblida d'assenyalar els exemples de catòlics simpatitzants de la causa jueva, clarament allunyats de l'integrisme catòlic, que en feia una crítica ferotge. Destaca la figura del caputxí Miquel d'Esplugues, destacat membre del moviment biblista català, amb un interès pel judaisme molt allunyat de l'ultracatolicisme. Igualment, Pere Voltes i Montserrat, claretià que mitjançant els seus articles desmuntava les calúmnies antijueves dels sectors conspiranoics. Destaca la seva obra àmpliament documentada, en dos volums, publicada entre el 1928 i el 1929, *El sionisme o la qüestió nacional hebraica*.

Pérez i Ventayol destaca les aportacions de l'historiador i semitista conservador Josep Maria Millàs i Vallicrosa i la seva reivindicació del passat jueu medieval català amb col·laboracions en diverses capçaleres i la seva participació en la Biblioteca Hebraico-Catalana iniciada l'any 1929, que defensava una nova visió històrica de la tradició jueva a Catalunya des d'una concepció no hispanocèntrica. El que no explica Pérez i Ventayol, encara que només sigui a tall d'informació marginal, és que Millàs i Vallicrosa, amb l'ascens de Franco al poder, s'adaptà ràpidament a les noves consignes del règim i no només va canviar la seva llengua d'expressió escrita, sinó que acceptà diluir el nostre passat jueu amb el sefardita despullant-lo de tota especificitat.

Contrastant amb les personalitats que senten una vinculació positiva amb els jueus, destaquen Francesc Cambó i Manuel Brunet, que, amb els seus comentaris i opinions de caire clarament antijueu, s'acosten als grups integristes.

Sigui com sigui, diu Pérez i Ventayol, el filosemitisme català es va manifestar a partir de diverses interpretacions de textos, notícies i comentaris, sense una base sòlida de la realitat sobre la qual s'opinava. Un exemple d'aquest fet el troben en els comentaris del polític i periodista Rafael Font i Ferran, que ens dibuixa un poble jueu idealitzat. O en la defensa d'aquest poble que expressa amb vehemència Lluís Elies. En general, aquest discurs filosemita destacava la importància dels jueus a Catalunya i la vergonya d'assumir la matança dels jueus catalans l'any 1391, fruit de la intolerància i el fanatisme.

En aquesta línia, Carles Pi i Sunyer destacava com la influència jueva podia haver contribuït a l'edat mitjana a valorar les aptituds econòmiques dels catalans. Pel seu cantó, Antoni Rovira i Virgili parla de l'aportació de primer ordre a la cultura catalana, tant material com espiritual, que van fer els jueus mentre van viure entre nosaltres.

Josep Carner, des del consolat de Beirut, expressa el seu filosemitisme explicant com els jueus, darrere d'exilis, de persecucions i de matances saberen aixecar-se i respondre amb esclats de vitalitat, revivint malgrat les múltiples dissorts que havien patit.

Lluís Nicolau d'Olwer, regidor, diputat i ministre, defensava la proposta d'un estat binacional i criticava el sionisme com a causa d'enfrontaments, com també ho feu Joan Sardà. Rovira i Virgili, en els seus articles a *La Nau*, no s'oblida de remarcar que els cabdills del sionisme accepten la solució d'un estat binacional.

En la seva acurada anàlisi, Pérez i Ventayol consigna que les respostes al conflicte amb el mandat britànic van ser diverses i sovint contraposades, amb veus més crítiques envers el sionisme. Finalment, destaca la vinculació catalanista amb els jueus arran de l'antisemitisme. La defensa dels valors republicans, democràtics i antifeixistes servia de catalitzador per a atacar l'antijudaisme allà on sorgís, adoptant discursos de reconeixement i simpatia, sovint amb l'objectiu de desmuntar el relat judeofòbic dels integristes catalans. Tres clars exponents d'aquest extrem els trobem en els escrits de Domènec de Bellmunt i Josep Maria Lledó-Figueres i en els discursos de Francesc Macià i Lluís Companys.

En plena Guerra Civil, la presència de jueus combatent en el bàndol republicà els identificava com a defensors de la democràcia i la llibertat, i despertava un cop més empatia i agraïment.

L'any 1939 desapareix la Catalunya republicana, avançada i plural, a cops de violència. Amb la victòria franquista i l'ocupació del país, el relat sobre els jueus canvia radicalment i es reelabora a remolc del *Nuevo Estado*, des d'un antisemitisme radical vinculat a l'Europa negra, fins que es va afeblint a partir del 1945. La represa d'un tímid corrent d'opinió sobre les «qüestions jueves» treu el cap a partir dels anys quaranta entre una intel·lectualitat clandestina, precària i sense capacitat de difusió. Pérez i Ventayol acaba la seva important aportació assenyalant que el món dels jueus ha canviat; la terrible fractura que va significar el crim de la Xoà i la creació de l'Estat d'Israel el maig del 1948 són determinants per a entendre el canvi de perspectiva adoptat des de Catalunya, que, a partir d'aleshores, comença a albirar els comple-

xos i agres debats que tindran lloc al Principat a la segona meitat del segle xx i més enllà.

Francesc Vilanova i Vila-Abadal dedica la seva aportació als franquistes catalans i l'antisemitisme sense jueus dels anys que van des del 1939 fins al 1945. Comença parlant de Ramón Serrano Suñer, número dos de la dictadura, que al costat de José María Pemán, Pío Baroja, el sacerdot Joan Tusquets, el policia Carlavilla, el cardenal Isidre Gomà i el general Queipo de Llano, va escriure proclames antisemites radicals i forassenyades, útils per a bastir el discurs franquista vinculat al feixisme italià i al nazisme alemany, l'antecedent de les quals els podem trobar en el discurs de Franco pronunciat el desembre de 1939, en què agraïa als Reis Catòlics haver netejat la pàtria de jueus l'any 1492. Vilanova s'estén explicant com Queipo de Llano aprofita una xerrada radiofònica per exposar que els llatinoamericans consideren els catalans una raça de jueus perquè es valen dels seus mateixos procediments. També destaca com Antonio Martínez Tomás, periodista de *La Vanguardia Española*, denuncia la infiltració a Catalunya, abans de la guerra, d'uns quants milers de jueus, en especial a Tossa de Mar, on constitueixen colònies força nombroses. Aquesta referència als jueus a Tossa ja va ser objecte d'un comentari l'any 1935, de part de Carlos Sentís, que deia que Tossa havia esdevingut la «nova Sió».

El pas següent va ser identificar el judaisme amb el nacionalisme català. En aquest sentit, Juan Pujol, periodista del diari *Informaciones*, va elaborar un retrat de Companys que el qualificava de descendent de jueus conversos. Aquesta circumstància ens demostra que l'antisemitisme en el territori franquista anava més enllà de la mera influència nazi. L'objectiu d'assimilar jueus i republicans es normalitzava.

El juny de 1939 veu la llum a Barcelona el setmanari *Destino. Política de Unidad*, que ben aviat esdevindrà una peça clau del programa cultural del franquisme català. Els seus promotors venien de procedències diverses i no es conformaren només amb la repetició de les consignes falangistes, sinó que el seu objectiu principal era acabar d'introduir l'espanyol en la literatura de consum de Catalunya. Molts dels periodistes i assagistes que s'havien fet càrrec de la reflexió política havien desaparegut amb la derrota del 39; Gaziel i Josep Maria Planas, l'un proscrit i l'altre assassinat, en són exemples. Per tant, s'anaren substituint antics comentaristes per uns de nous, l'orientació política dels quals era diametralment oposada. L'exponent més clar d'aquest canvi fou Manuel Brunet, el qual va passar els tres anys de la guerra entre Itàlia i Suïssa fent de documentalista per a Francesc Cambó, i acabada la guerra s'instal·là a Fi-

guerres. Esdevé antirepublicà i antiesquerranista furibund arran del fracàs regionalista cambodjà. Arriba a *Destino* gràcies a Ignacio Agustí. Amb el pseudònim Romano, aviat es va convertir en l'analista de referència de temes internacionals, juntament amb Santiago Nadal. Una altra incorporació que cal destacar és la del menorquí Jaime Ruíz Manent, que fa la seva entrada al setmanari convertit en un integrista, obertament antisemita, especialitzat en l'anàlisi de països llunyans i paisatges exòtics, sense oblidar els seus articles manifestament antijueus i la seva presència a les pàgines de *Solidaridad Nacional*. Aquestes incorporacions catalanes —i d'altres, com la de Josep Pla— permetien a la revista obrir la seva capacitat d'influència. L'objectiu dels fitxatges de Brunet i de Pla era que, sense perdre els principis i orígens fundacionals de *Destino. Política de Unidad*, es recuperessin uns lectors que amb la repressió franquista sobre els mitjans de comunicació catalans havien quedat orfes de lectures de referència.

Un cop la guerra s'estengué arreu, els responsables de *Destino. Política de Unidad* reprengueren la seva inquietud pel tema jueu. Els continguts més clarament antisemites sorgiren de Manuel Brunet i Jaime Ruíz Manent, que s'esplaiaren a cor què vols fent nombrosos articles en contra dels jueus.

Pair el final de la guerra mundial no va ser gens senzill, ni a la redacció de *Destino. Política de Unidad* —*Destino* i prou, a partir del juliol del 1945— ni en cap altre cercle intel·lectual polític franquista català. Amb el nou panorama polític es feia complicat fer veure que no s'havien escrit segons quines coses. Manuel Brunet, per fer oblidar els excessos que va cometre escrivint en contra dels jueus, esgrimí la necessitat de recuperar aquells jueus sefardites procedents del tronc comú espanyol, que conservaven els noms castellans i la llengua espanyola. El cinisme de Brunet arriba a les cotes més altes quan, a la tardor del 1945, escriu a *Destino*: «Desde estas columnas se ha defendido siempre a los judíos en los trágicos días de la persecución»; potser pretenia que els lectors oblidessin en quins termes havia parlat dels jueus en els seus articles anteriors.

Com molt bé assenyala Vilanova en el seu assaig, «revisar, l'any 1945, el “problema jueu” no significava, en absolut, fer examen de consciència, autocrítica o confessar que allò que s'havia escrit l'any 1941 feia angúnia quatre anys més tard. Es tractava, només, de buscar nous arguments i punts de vista que permetessin ressituat-se amb comoditat». Fos com fos per a Brunet la «vella raça castigada» era un problema des de feia gairebé dos mil anys, i amb les pretensions de la creació d'un estat jueu, ho continuaria sent en les dècades següents.

Josep Calvet tanca el primer bloc dedicat a Catalunya parlant d'aquesta terra com a refugi de jueus durant la Segona Guerra Mundial. En el decurs d'aquest conflicte, milers de jueus que fugien dels territoris sota el domini del Tercer Reich alemany van arribar a Catalunya. Ho feren travessant els Pirineus, que secularment han estat una via d'evasió. Anteriorment, durant la Primera Guerra Mundial, nois francesos es refugiaren a Catalunya per a evitar ser mobilitzats i utilitzaren els Pirineus com a via de fugida.

Pocs dies després de l'esclat de la Segona Guerra Mundial arribaven els primers jueus refugiats a Catalunya. Es donava la paradoxa que fugien del nazisme per anar a parar a un país feixista proper a Hitler. Entre el 1933 i l'esclat de la Guerra Civil espanyola, uns centenars de jueus s'establiren a Catalunya, preferentment a Barcelona, aprofitant les facilitats atorgades pel Govern de la República. Eren bàsicament professionals liberals i persones dedicades als negocis que trobaren a la ciutat pau i tranquil·litat per a prosperar. L'esclat de la guerra a Espanya, però, va acabar amb aquesta situació.

L'any 1939, l'ocupació alemanya de Polònia va propiciar l'arribada a Catalunya de refugiats jueus. A partir del maig de 1940, un cop els nazis conqueriren Bèlgica i Holanda, el flux de refugiats augmentà. La invasió de França provocà també la fugida de milers de jueus de l'àrea de París cap al sud amb la intenció de travessar els Pirineus. Des de finals de 1940 arriben a Catalunya famílies jueves de nacionalitat francesa fugint de la persecució del règim de Vichy. El novembre de 1942, quan l'exèrcit alemany ocupà la França de Vichy, el pas de jueus al territori sud-català s'incrementà considerablement. A molts jueus els era impossible fer-se amb la documentació que se'ls exigia per travessar la frontera de forma legal, de tal manera que l'única solució era fer-ho de manera clandestina travessant els passos de muntanya dels Pirineus. Les fugides van esdevenir una autèntica odissea atesa la duresa del recorregut, la nul·la preparació i el calçat i la roba de ciutat dels refugiats, les condicions climatològiques extremes i la vigilància establerta a banda i banda de la frontera, que comprenia unitats de caçadors alpins austríacs equipats amb esquís i gossos ensinistrats per a seguir les petjades de les persones, sense oblidar la Guàrdia Civil i els militars espanyols que vigilaren aquestes contrades durant dècades.

No és d'estranyar, doncs, que nombrosos refugiats arribessin a Catalunya amb fractures, congelacions i esgotament físic i moral, per no parlar de tots aquells que es quedaren pel camí.

A partir del 1944 van deixar d'arribar a Catalunya famílies jueves. Malgrat això, el passatge clandestí de la frontera no es va interrompre: se'n van

valdre joves jueus d'entre catorze i vint anys, que havien estat amagats al territori francès per organitzacions humanitàries. La major part d'aquests joves havia estudiat hebreu, s'havia educat en el sionisme i havia rebut formació en tècniques agrícoles amb l'objectiu final d'anar a Palestina per lluitar i contribuir a la creació de l'Estat d'Israel. També arribaren infants d'entre sis i catorze anys, la majoria orfes o amb pares dels quals no se sabia el parador perquè havien estat deportats a camps d'extermini. En aquest cas, se'ls va acollir a Barcelona, des d'on es preparava la seva marxa als Estats Units, on els esperaven famílies d'acollida. L'any 1944 també es refugiaren a Catalunya jueus originaris de Tessalònica que havien estat alliberats del camp de concentració de Bergen-Belsen.

No hauria estat possible fer operatiu aquest pas sense comptar amb les xarxes d'evasió i d'informació i amb la figura dels guies que en formaven part. A França se'n crearen d'específiques per als jueus. El periodista i literat nord-americà Varian Mackei Fry en va dirigir una que operava des de Marsella i que va facilitar la salvació de personalitats com Anna Arendt, Marc Chagall o André Breton, entre d'altres. No s'ha d'oblidar el paper determinant que tingué el Principat d'Andorra en el funcionament d'aquestes xarxes d'evasió.

Entre els catalans que van facilitar la fugida de jueus, Vilanova destaca la figura de Manuel Valls de Gomis, industrial i activista de Barcelona que s'exilià a Perpinyà l'any 1938. Creà la xarxa anomenada Louis Brun, que més tard es fusionà amb la coneguda com a Maurice. Es nacionalitzà francès el 1955 i va ser condecorat amb la Creu de Guerra amb distintiu vermell, la Medalla de la Resistència polonesa a França i la Medalla de la Llibertat del Govern nord-americà. També rebé d'Israel el títol de Just entre les Nacions, i és l'únic català que ha rebut aquesta distinció.

En definitiva, guies, metges i altres habitants dels pobles dels Pirineus, entre d'altres, van ajudar molts jueus que cercaven la salvació travessant la península Ibèrica. Tot i que les xifres d'aquests exiliats són molt difícils d'escatir, s'estima que uns deu mil jueus aconseguiren fugir de l'Holocaust passant per Catalunya.

El tercer bloc del llibre, dedicat a les Illes Balears, recull les aportacions de Rosa Planas Ferrer, Jordi Maíz Chacon i Albert Bonnín Fiol.

Planas ens parla del problema xueta al començament del segle xx, que suposa un canvi de perspectiva. En aquest sentit, ens informa que a finals del segle xix la qüestió xueta era un problema exclusivament insular, i més concretament, mallorquí. La societat mallorquina reconeixia els descendents dels jueus conversos pels seus cognoms, quinze en concret, i, més enllà d'aquest

fet, es desconeixien les arrels del problema. L'antixuetisme es desenvolupà a Mallorca arran dels actes de fe de finals del segle XVII, que acabaren amb la cremadissa d'un nombrós grup de conversos, residents al barri del Segell, acusats de pertinaça judaisme. Els seus descendents van ser estigmatitzats i mantinguts al marge de les institucions mallorquines ultra ser inhabilitats per a exercir nombroses professions. Aleshores s'especialitzaren en el comerç, la importació i l'orfebreria, que ja d'antic controlaven. Només podien residir al barri del Segell, establert al centre de Palma. Les pragmàtiques de Carles III (1773) determinaren, en teoria, la fi de la discriminació, però, en realitat, aquesta es mantingué fins ben entrat el segle XX. Planas ens recalca que el rebuig als xuetes era fruit d'un passat intolerant de caire religiós, molt distant de l'antisemitisme modern que va culminar amb l'extermini programat de sis milions de jueus.

El poeta i sacerdot xueta Josep Tarongí i Cortès, amb la publicació de la seva obra apareguda l'any 1877 *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca. Polémica contra las preocupaciones de clase. Capítulos para la historia del pueblo balear*, va provocar un sorollós escàndol conegut com «la Taronginada». Tarongí exposava cruament les injustícies que patien els xuetes a causa de la segregació en què els tenia la resta de la societat illenca. Tots els xuetes, tant els benestants com els que vivien d'oficis considerats inferiors, patiren les conseqüències de la situació. Entre els xuetes que anaren a favor de les tesis de Tarongí trobem Ramon Picó i Campamar, que va obtenir un manifest d'adhesió de la revista *La Renaixença* signat, entre d'altres, per mossèn Jacint Verdager. A l'altra banda de la polèmica hi havia xuetes, com Tomàs Fortesa, que opinaven que aquesta rebel·lió, lluny d'afavorir les condicions de vida dels xuetes, encara l'empitjoraria. Cal assenyalar que la classe més culta esquivà la contesa, com és el cas de Miquel Costa i Llobera, que maldà per mantenir una bona relació tant amb els xuetes com els que no n'eren.

La resposta de la societat mallorquina davant la rebel·lió de Tarongí va ser de clara indiferència o de manifesta hostilitat. Alguns xuetes benestants van criticar durament Tarongí per haver remogut el tema, però els fets van demostrar que no parlar-ne no el feia desaparèixer.

Un altre aspecte que tracta Planas és la identificació de la maçoneria amb el judaisme internacional. Aquest extrem es va difondre a bastament amb la publicació dels *Protocolos de Sió*. Aquesta fusió ideològica determinà tant la sort dels maçons com la dels jueus, en ser ambdós grups identificats com a enemics de l'Església moderna i de l'Estat. Aquesta tendència queda expressada en el discurs *Sermó de la conquesta* pronunciat el 31 de desembre de 1890 per

Miquel Costa i Llobera, que és reflex de l'opinió d'una part considerable de l'Església mallorquina. En aquest discurs parla dels jueus com una «nació obstinada». Clama per la defensa d'una Església amenaçada. L'Església havia guanyat el combat mediàtic contra la maçoneria, i s'atrevia a publicar els noms de les persones que integraven les lògies maçòniques, l'emplaçament de les seves seus i els llocs de les cerimònies privades, fins al punt que el diari *La Verdad* va ser acusat d'injúries i de calúmnies contra els maçons. Aquest òrgan acusava la maçoneria d'haver assassinat Antonio Rodríguez García-Vao a ganivetades a Madrid. El pensament catòlic integrista acusava la maçoneria dels crims més negres i de complot i conspiració contra la civilització europea. Tot i que el funeral de Rodríguez García-Vao va ser una manifestació de dol entre les files maçòniques, encapçalada pel destacat republicà Nicolás Salmerón, a qui *La Verdad* acusà d'hipòcrita perquè, segons aquest rotatiu, el difunt havia estat víctima dels mateixos maçons per haver-se allunyat de la maçoneria, i tot i que les proves acusaven com a culpables els cercles antimaçònics de Madrid, no van ser elements suficients per a condemnar-los. El que resulta interessant, però, d'aquest judici és com va ajudar a consolidar la idea d'una estratègia universal entre judaisme i maçoneria. Els acusats, tots periodistes de *La Verdad*, afirmaven defensar els interessos del catolicisme i del papa. El text del judici, de gran valor testimonial, mostra fins a quin punt havia crescut l'odi religiós. Les falses notícies, les mentides i les difamacions ho inundaven tot, fins al punt que s'anava difonent la idea d'una conxorxa judeomaçònica en diferents mitjans de comunicació.

En opinió dels antisemites, el poble jueu havia de continuar en la seva condició d'apàtrida sense possible retorn a Palestina. Aquest era el càstig just pel deïcidi i per no creure en el veritable messies. I el restabliment d'Israel era l'objectiu final de la francmaçoneria.

Ni Catalunya ni Mallorca van ser impermeables als corrents antisemites que circulaven arreu d'Europa. Catalunya esdevingué un bastió de l'antisemitisme espanyol, atesa la seva proximitat amb França. Al Principat s'hi publicaren articles de contingut antimaçònic escrits per personalitats com Josep Torres i Bages, Jaume Collell i Bancells i Joan Mañé i Flaquer, entre d'altres.

No pel fet de ser una illa Mallorca va romandre al marge de les idees que penetraven per diferents canals. Aviat hi van créixer lògies maçòniques, perquè malgrat el caire conservador de la societat mallorquina, alguns sectors desitjaven canvis i modernització, sense que això significués necessàriament una renúncia al catolicisme i al pensament conservador. Entretant, els ideòlegs

contra la maçoneria s'especialitzaren a fer síntesis històriques amb l'objectiu de demostrar que qualsevol revolució era fruit de l'acció encoberta de la maçoneria. A tall d'exemple, atribuïren la pèrdua de les colònies americanes a les forces maçòniques que actuaven des de les lògies. Si la maçoneria era el laboratori de les revolucions, els ideòlegs que omplien les lògies amb les seves estratègies eren els jueus, a qui s'atribuïa una capacitat logística sorprenent per a organitzar rebel·lions. Els procediments dels jueus eren els mateixos que els de la maçoneria: conciliàbuls ocults, trames secretes, intel·ligències amagades, organització universal a les tenebres, protecció mútua... Entre els autors de les Balears que participen en aquest relat victimista de l'Església, destaca Ferran Patxot i Ferrer, escriptor força conegut i traduït a diversos idiomes, que va pertànyer al cercle de l'arxiver Josep M. Quadrado.

Un cop dictada la sentència absolutòria als periodistes de *La Verdad*, quedà legitimat que atacar la maçoneria, lluny de ser un delictes, era l'obligació de tot bon cristià. Atès que els jueus eren els cervells d'aquesta institució, calia declarar-los enemics de la civilització catòlica.

Mentrestant, la qüestió xueta romania mig oculta, al costat de l'embranchida antisemita que arribava a Mallorca a través dels mitjans de comunicació. Els xuetes eren percebuts com el residu arqueològic d'un assumpte local, per bé que el prejudici es mantenia viu i les restriccions també. Els portadors dels quinze llinatges que determinaven qui era xueta maldaven per desfer-se'n. Aviat la percepció que es tractava d'un assumpte local va canviar. Un dels artífexs d'aquest canvi fou el barceloní Pelegrí Casabó i Pagès, autor de *La España judía. Apuntes para la verdadera historia de los judíos en España*. En aquesta obra dedica diverses pàgines als xuetes per difamar-los, insultar-los i tractar-los com si mai no hagués existit la seva conversió al catolicisme. En el seu llibre barreja amb efectivitat notícies certes amb llegendes i mentides. Com a contrapartida, cal destacar la figura de mossèn Costa i Llobera, que va predicar un sermó en què feia una crida a la pau i la tolerància amb les altres religions. Costa i Llobera confessava a Rubió que les seves paraules no es van difondre, atès que l'Església era pràcticament buida, entre més raons per haver fet la prèdica en català.

D'altra banda, el papa Benet XV s'oposava frontalment a la creació d'una llar nacional jueva i s'indignava davant la possibilitat de lliurar Terra Santa als infidels. Els jesuïtes ho aprofitaren per a iniciar una campanya antisionista en què denunciaven l'abundància de bordells a Jerusalem o el parasitisme dels jueus, campanya que difongueren a través de mitjans de comunicació propers a l'Església.

Planas consigna el testimoni de diversos autors que publiquen articles en què es relaciona la maçoneria, els xuetes i el separatisme català. En definitiva, l'autora de l'article fa un documentat repàs de quines van ser les complicades i dures condicions de vida dels xuetes a la darrerria del segle XIX i començament del segle XX. No va valdre de res que la comunitat xueta, integrada a la vida local, fos percebuda com un possible enemic susceptible de despertar si avançaven les tesis revolucionàries. Alguns xuetes també eren representatius d'una classe nova burgesa que lluitava pels drets civils enfront de l'encarcament classista. En contrapartida, també n'hi hagué que es decantaren pel bàndol guanyador de la Guerra Civil, com Gabriel Cortès i Cortès o Miquel Fortesa i Pinya.

Jordi Maíz Chacon, en el segon article del bloc dedicat a les Balears, fa un acurat repàs de la memòria jueva, la reivindicació xueta i l'antisemitisme a Mallorca a la primera meitat del segle XX.

Que els xuetes mallorquins eren víctimes d'animadversió per part de la resta de ciutadans de l'illa era ben sabut, entre d'altres, pels viatgers estrangers que a finals del segle XIX deixaren testimoni d'aquest fet en els seus escrits. George Sand, André Grasset o Joan Cortada relaten el seu desconcert en trobar descendents de jueus mallorquins que viuen marginats. Maíz Chacon ens parla també del cas de Josep Tarongí, àmpliament comentat per Rosa Planas en l'article anterior d'aquest bloc. A principis del segle XX, Vicente Blasco Ibáñez, a la seva novel·la *Los muertos mandan*, medita sobre les injustícies d'una minoria maleïda a la Mallorca contemporània. Aquesta animadversió envers els xuetes va esdevenir un fenomen més enllà de l'illa i el 1904 arribà al Congrés dels Diputats, quan un diputat va emprar el terme *xueta* com a insult a l'aleshores president del Govern, Antoni Maura, fet que confirma que la realitat antijueva era molt més extensa i sostinguda.

Els canvis a l'illa al primer terç del segle XX van trasbalsar l'imaginari local. A la dècada de 1920 diversos batlles de Palma eren d'origen xueta i l'arribada de la Segona República va generar un estadi nou que volia prendre partit davant la marginació històrica i institucional dels xuetes. A tall d'exemple, la preocupació de l'escriptor i periodista Gabriel Alomar per dignificar la causa xueta va tenir ressò fora de Mallorca. També a l'illa mateix s'organitzaren actes diversos amb el mateix objectiu. Alomar proposà construir un monument als descendents dels jueus de Mallorca, suggeriment que queda recollit en un article que publicà l'any 1913 a Barcelona. La proposta d'erigir aquest monument fou acollida amb força per la Lliga Laica, especialment per Ateu Martí, que orbitava en diversos corrents de l'obrerisme i el republicanisme. La recu-

peració de la proposta de Gabriel Alomar va ser iniciativa dels regidors republicans Francesc de Sales Agulló i Forteza, d'origen xueta, i Francesc Villalonga Fàbregues. Finalment, s'aprovà una proposició per a aixecar un monument a les víctimes dels Actes de Fe de 1691. L'any 1935, Ateu Martí, davant les dificultats polítiques institucionals per erigir el monument en memòria dels xuets de Mallorca, va canviar d'estratègia i decidí col·locar una placa commemorativa a casa seva. El cop d'estat militar de 1936 avortà, també, aquesta iniciativa.

Bona part dels defensors de la memòria xueta, amb la victòria franquista van patir l'exili, entre d'altres Gabriel Alomar. També van ser durament reprimits els sospitosos de formar part de lògies maçòniques. Entre els executats a l'inici de la guerra hi ha Ateu Martí, instigador de la causa xueta de la Segona República, però també hi va haver xuets col·laboracionistes del nou règim que ocuparen càrrecs determinants a la Mallorca franquista, com ara Nicolau Bonnín i Fuster o Gabriel Cortès i Cortès.

La repressió a Mallorca contra les persones contràries al cop d'estat va ser duríssima. Les tropes colpistes van rebre ajuda militar i humana del règim feixista i dels nazis. La colònia alemanya de Mallorca era considerable, hi havia persones que no només simpatitzaven amb els nazis, sinó que maldaven per aplicar les seves polítiques antisemites.

L'actuació del règim franquista sobre la qüestió jueva era clara. El 5 de maig de 1941 la Direcció General de Seguretat ordenava elaborar un informe individual sobre la presència de jueus a diverses províncies, també a les Balears. Aquesta era una conseqüència immediata de la col·laboració franquista amb el règim nazi. Anteriorment ja s'havia demanat una llista sobre els antecedents dels alemanys d'origen jueu que vivien a les Balears. Aviat es van començar a signar ordres d'expulsió de jueus alemanys considerats indesitjables. La vigilància i l'expulsió d'individus d'origen jueu s'allargà pel capbaix fins al 1944. Els pocs jueus que van romandre a les Balears van ser acusats no per les seves creences, sinó per possible espionatge o per ser «enemics del règim totalitari».

El tercer i darrer article del bloc dedicat a les Balears l'escriu Albert Bonnín i Fiol i parla de la dedicació a la música, al teatre i al petit comerç dels xuets a la Mallorca del segle xx.

Bonnín comença recordant-nos que els xuets han estat un grup social que ha patit marginació i discriminació fins a mitjan segle xx i que ha conservat algun dels trets que el caracteritzaven fins als darrers anys del segle passat. Ens diu que en el decurs dels darrers tres-cents anys ningú no preguntà als

xuetes quina religió practicaven per assenyalar-los com a jueus. Van viure i morir com a jueus no jueus.

Del present escrit ens ha interessat especialment l'esment que fa Bonnín de Stefan Zweig i la seva obra *El món d'ahir*, on reivindica el paper fonamental que té l'educació en el judaisme i la importància que el jueu atorga a formar part d'un estrat cultural superior. I que els beneficis econòmics dels negocis familiars es destinin al desenvolupament d'activitats culturals de tota mena. I tot i que Bonnín està en desacord amb aquesta informació que, a parer d'ell, és reduccionista, reconeix que estrenat el segle xx algunes famílies xuetes benestants es desvincularen dels negocis familiars per accedir a professions liberals.

Bonnín reproduïx les paraules de George Steiner que justifica la proliferació de premis Nobel entre els jueus per raons culturals com el fet que «en el judaisme l'elaboració de llibres i de llibres sobre llibres no s'acaba mai» i constitueix «el segell de la tribu». Els jueus i els xuetes, diu Bonnín, marginats i perseguits, tenien problemes per accedir a cursar estudis superiors fora del *shetl* (call, en el cas nostre). La memòria, la disciplina de les tècniques analítiques, el conreu de la dialèctica i la ininterrompuda continuïtat de l'ensenyament en el nucli familiar crearen, segons Steiner, agudeses cerebrals comprimides que van esclatar —amb les excepcions que calgui fer— a mesura que arribava l'emancipació.

Finalment, cita Diego Moldes, que destaca la rellevància jueva en moltes disciplines, probablement perquè la formació superior és un dels fenòmens més importants de la història social dels jueus en l'edat contemporània.

Segons Bonnín, no hi ha cap argument prou convincent o determinant per fer afirmacions contundents aplicables també als descendents de jueus mallorquins. Però sí que destaca el fet que els xuetes del segle xx van saber compaginar l'activitat professional o comercial amb la cultural. La seva participació en el teatre i la música, diu Bonnín, en són un exemple. En aquest sentit, fa un resum de les activitats teatrals i musicals més destacades de la comunitat xueta i també de les seves tasques comercials. A manera d'apèndix, facilita una llista amb noms i cognoms de les persones que es dedicaren a aquests àmbits, prou il·lustradora pel nombre rellevant de xuetes que es deixaren seduir pel món de l'espectacle.

El quart i darrer bloc, destinat al País Valencià, va a càrrec de Marilda Azulay, Gustau Muñoz, Orfeo Balboa Ruiz, Francesc Balanza Ruiz, Miguel Marco Igual i Marta Simó Sánchez.

El primer article d'aquest bloc ens parla de la lenta recuperació de la comunitat jueva al País Valencià i l'escriuen Azulay i Muñoz, que comencen fent

una breu explicació dels jueus valencians a l'edat mitjana, de la presència amagada d'aquest col·lectiu un cop són expulsats el 1492 i, finalment, de la lenta recuperació de la comunitat jueva a València. Una història complexa que cobreix diversos segles i que encara no ha aconseguit arribar a la consciència pública en tota la seva extensió i significació.

Igual que a la resta de la Península, al País Valencià contemporani hi arribaren jueus que fugien de l'horror de la guerra i la persecució. Aquests jueus, per bé que poc nombrosos, eren plurals i diversos pel que fa a orígens i motivacions. Tot i aquest extrem, els unia el desig de formar una comunitat. Una minoria que, després d'un llarg procés, es veuria legalitzada i inscrita la Comunitat Israelita de València el dia 12 de març de 1970. La Comunitat Israelita d'Alacant fou inscrita el 16 de juny de 1972.

A València, després de l'expulsió dels jueus, tal com passava en altres llocs de la Península, va romandre la figura del jueu arquetip de maldats, imatge heretada de l'antisemitisme medieval cristià, que va crear la figura del jueu mental ben viva entre la població. Amb la proclamació de la Primera República es considerà el retorn dels jueus a la pàtria dels seus ancestres. Per reforçar arguments a favor del retorn dels jueus s'esgrimí la figura dels sefardites, molts dels quals, com afirmava Blasco Ibáñez, mantenien les tradicions i la llengua dels seus ancestres de Toledo. Cal assenyalar també que, quan va esclatar la Primera Guerra Mundial, un cert nombre de jueus alemanys, austrohongaresos i turcs que vivien a França en van fugir per passar a la Península. En aquest moment arribà a València la família de Max Aub Mohrenwitz. Acabada la guerra, molts tornaren a França, mentre que d'altres decidiren quedar-se.

El 1924, el Govern espanyol aprovà el Reial decret mitjançant el qual es concedia la nacionalitat espanyola als sefardites originaris d'Espanya, fet que permetia als membres d'aquest col·lectiu obtenir la nacionalitat en un període que s'allargà fins al 1930. Només uns tres mil n'exerciren el dret. Arran d'aquest marc jurídic, però, en el decurs de la Segona Guerra Mundial s'atorgà protecció consular als més de dos-cents mil sefardites que havien caigut sota administració alemanya. La Guerra Civil espanyola provocà l'exili d'una part important de la població jueva. Mentrestant, la polarització de la vida política va despertar l'antisemitisme latent i una part important de la societat veia la minoria jueva com una amenaça per als valors tradicionals. I podem llegir escrits clarament antijueus d'autors com l'ideòleg franquista José María Pemán o Pío Baroja, que, en *Comunistas, judíos y demás ralea*, publicat el 1938, arriba a dir que els jueus tenen el desig d'imposar-se al món.

Un cop acabada la guerra, el règim franquista encarregà a les seves ambaixades contactar amb la comunitat jueva americana i amb el nou Estat d'Israel per persuadir-los de l'ajuda de l'Espanya de Franco durant el conflicte mundial, en un intent de fer oblidar la política antisemita del règim.

Durant la dècada dels cinquanta, arran de la guerra del canal de Suez i la independència del Marroc, molts jueus n'emigren i alguns arriben al País Valencià. El 1958, diverses famílies jueves vingudes d'Algèria s'uneixen a famílies ja establertes al País Valencià. N'arriben d'altres la dècada dels seixanta procedents dels Balcans i del centre d'Europa. També arran de la Guerra dels Sis Dies del 1967, s'accelera la desaparició de les comunitats jueves dels antics protectorats del Marroc i molts jueus s'installen a València. La Llei de llibertat religiosa de juliol de 1980 suposa les garanties absolutes de llibertat ideològica, religiosa i de culte.

Actualment, els jueus del País Valencià s'organitzen al voltant de comunitats ubicades a Alacant, Benidorm i València, com també entorn d'un conjunt d'institucions de caire social, cultural i educatiu. Totes aquestes entitats fan una funció social i d'agermanament. S'hi apleguen no només els jueus religiosos, sinó també els laics, els ateu i els agnòstics. Tenen certa presència i producció cultural, publiquen llibres, hi ha arquitectes, metges, docents universitaris, empresaris, funcionaris i, en definitiva, un ampli ventall de situacions personals que testifiquen que, després de segles, torna a haver-hi vida jueva al País Valencià.

El segon article del quart bloc va dedicat a l'antisemitisme, el populisme i la comunicació de masses en el republicanisme valencià i en concret en els articles de Vicente Blasco Ibáñez al diari *El Pueblo*, i se'n fa càrrec Orfeo Balboa Ruíz.

Balboa enceta el seu escrit amb la sorpresa que Vicente Blasco Ibáñez, un dels novel·listes espanyols de més èxit de la literatura internacional de la història, no tingui pràcticament cap biògraf ni estudiós que s'hagi fet ressò de la intensa judeofòbia present en l'ideari i el discurs de l'escriptor.

Així doncs, Blasco Ibáñez es val sistemàticament de codis de l'antisemitisme que vinculen els jueus amb el capitalisme internacional, la usura i el poder ocult, sense una aparent contradicció ideològica amb el tarannà progressista de l'escriptor i polític.

L'anàlisi del discurs polític difós en els articles de Blasco Ibáñez, apareguts al diari *El Pueblo*, permet a Balboa estudiar un cas representatiu de contaminació antisemita en els discursos de les esquerres a tocar del segle xx. Blasco Ibáñez fou un polític que integrà l'antisemitisme en la seva forma d'interpre-

tar el republicanisme, la justícia social i l'anticlericalisme. Arran de la seva lluita en diverses campanyes d'agitació contra el Govern, lidera el «blasquisme», que és un autèntic moviment de masses, definit com a popular, radical i amb una dosi de violència. Aquesta agitació va ser molt significativa a València i pràcticament nul·la fora d'aquest territori. La ideologia del blasquisme era com la del seu líder, apassionada però poc articulada, populista i poc innovadora. L'any 1906 fundà el seu propi partit, Unión Republicana Autonomista, que fou prou hegemònica fins a l'esclat de la Guerra Civil. Allunyat de la primera línia política, es dedicà a viatjar i a consolidar la seva producció literària. Morí a França el 28 de gener 1928. El govern de la Segona República, l'any 1933, repatrià les seves restes mortals a bord del *Jaime I*, vaixell cuirassat de l'Armada espanyola, al qual escortaven els destructors *Churruca* i *Alcalá Galiano* acompanyats pel creuer francès *Lorraine*. Va ser rebut per autoritats polítiques, militars, ambaixadors i una gernació de tres-centes mil persones arribades d'arreu.

L'activitat política de Blasco Ibáñez no es pot entendre sense el diari *El Pueblo*. Fundat l'any 1894, esdevingué una de les publicacions més llegendades de la capital valenciana fins a la seva desaparició al final de la Guerra Civil. Va ser un òrgan clau no només en la propagació del blasquisme, sinó també en l'estil de practicar la política, concebut com una màquina precursora de la modernitat, que perseguia dos objectius: la desestabilització de l'ordre de la Restauració i la necessitat d'anar a la revolució per a esfondrar el règim. Blasco Ibáñez propugna un periodisme agressiu, sensacionalista i amb l'objectiu de conquerir el carrer. És en aquesta dimensió que aconsegueix integrar amb naturalitat el seu antisemitisme. Blasco Ibáñez renuncia a descriure la realitat i se centra en un maniqueisme entre el poble pla i els seus opressors. Aquest estil va poder obrir la porta a la derivació dels residus emocionals cap a formes d'exaltació irracional en les quals encaixaria perfectament la seva judeofòbia.

Els tres elements principals de la ideologia de Blasco Ibáñez són: republicanisme, anticlericalisme i supressió de les diferències de classe, dimensions en les quals aconsegueix integrar el seu antisemitisme amb total naturalitat. De tal forma que la contaminació judeofòbica impregna el seu edifici ideològic. La construcció del «nosaltres» i l'«ells» és la principal eina dels seus discursos d'identitat i de discriminació. Segons ell, les angoixes que travessa Espanya són culpa dels jueus, «un poble de covards que no tenen pàtria perquè mai no van saber defensar-la [...] la més vil i execrable de les tiranies, manca de la més petita espurna de glòria: la tirania del diner». Astuts, mestres de

la intriga i de l'especulació, els jueus, personificats en la saga dels Rothschild, representen la pitjor amenaça a la sobirania del projecte republicà, i també de la resta de nacions occidentals.

El populisme de Blasco Ibáñez li fa dir: «Paral·lel al blindatge jueu marxa un altre exèrcit a la conquesta del món; el judaisme negre, la sotana de Loiola.» La identificació, doncs, entre jueus i jesuïtes és sistemàtica, i esdevenen dues formes contundents de conspiració mundial. Davant del jueu especulador representant del poder financer improductiu s'imposa el treballador, els artesans i els agricultors que, casualment, són la seva base electoral.

El gener de 1898, Émile Zola publicà el seu cèlebre *J'accuse...!*, relatiu a l'afer Dreyfus. Blasco Ibáñez s'afanya a significar-se entre el bàndol *dreyfusard* amb mítings, campanyes de premsa, recollida de firmes, i van desaparèixer les seves columnes a *El Pueblo*, la qual cosa no vol pas dir que es deslliurés del seu antisemitisme; simplement, la seva judeofòbia esdevingué més discreta. De tal manera que desapareix del seu discurs polític, però roman intacta a les seves novel·les, cartes i cròniques fins molts anys després.

Balboa acaba el seu article amb una consideració, a parer nostre, molt encertada: «No és fàcil renunciar a l'antisemitisme. La reflexió sobre aquestes dificultats pot ser útil per a tots els qui s'acostin a l'estudi de la judeofòbia al nostre país.»

El tercer article és el darrer del tercer bloc i del llibre. Ens parla de les famílies jueves Bacharach i Kuper, establertes a València, testimonis del segle xx europeu. Es fan càrrec de l'estudi Francesc Balanza i Ruíz, Miguel Marco Igual i Marta Simó Sánchez.

A la introducció d'aquest estudi els autors fan un breu repàs del paper que va tenir la dictadura franquista en relació amb el règim nazi i els jueus. El Govern franquista va optar en els seus primers anys de dictadura (1938-1942) per una clara posició pronazi, passant durant la Segona Guerra Mundial de país neutral a país no bel·ligerant, condició que el situava com a col·laborador del règim alemany, per retornar el 1943 a la neutralitat i, més tard, anunciada la derrota de l'Eix, fer un gir cap als països aliats. Però, des del 1936, els franquistes situaren els jueus al costat dels bolxevics, els maçons i els separatistes com a principals enemics del règim. Un exemple el tenim en les paraules del general Queipo de Llano quan diu: «El judaísmo internacional sostiene el gobierno republicano» o «Nuestra lucha no es una guerra civil, sino una guerra para la civilización occidental contra el mundo judío». El febrer de 1940, la Direcció General de Seguretat dictava una ordre d'expulsió dels jueus d'origen alemany. El maig de 1941, aquesta mateixa Direcció General enviava una

circular a tots els governadors civils per a la confecció de l'anomenat «Archivo judaico», la finalitat del qual era controlar els jueus, la majoria dels quals acabarien deportats a camps d'extermini. Uns pocs, però, van emprendre periplos de fugida, d'exili i de supervivència, com les famílies Bacharach i Kuper, vinculades a la capital del riu Túria.

Al cementiri britànic de València descansen les restes de la família Bacharach; pare, mare, un jove adolescent i una nena. La nissaga dels Bacharach s'installa a València a principis del segle xx. Hugo Bacharach i el seu soci Leo Meyer funden un negoci d'exportació de productes del país: arròs i fruita seca. L'empresa, el nom de la qual és Meyer & Bacharach, esdevé la primera exportadora d'arròs d'Espanya. Sense deixar el negoci d'exportació i importació, constitueixen la societat mercantil Yutera Española SA, dedicada a l'exportació de sacs de jute, i s'estableixen a Foios, atesa l'existència d'una bona base industrial a l'Horta Nord.

Hugo i Gretchen, la seva esposa, tenen quatre fills. El pintor Fillol en fa un retrat. Hugo apareix a la premsa valenciana en múltiples subscripcions, donatius i actes socials al costat d'altres comerciants importants. Hugo Bacharach ha triomfat plenament. I tota la família participa en les festes i activitats esportives amb l'alta societat valenciana. Però també passen per dificultats. L'octubre de 1932 la Confederació Nacional del Treball (CNT) impulsa una vaga a la Jutera de Foios que resultà dura i molt llarga (del 25 d'octubre de 1932 al 4 d'abril de 1936). En el decurs de tres anys i mig hi hagué sabotatges i un enorme incendi el març del 1933, i foren acomiadats tres-cents cinquanta obrers. Les notes de premsa dels treballadors van plenes de desqualificacions: negrers, explotadors, estrangers, despòtics, «no són una S. A. sinó Sarcàstics Alemanys». Tot i aquestes desqualificacions, no se'n troba ni una de sola que faci referència a l'origen jueu de l'empresa, ni tampoc cap manifestació racista o antisemita.

El novembre de 1935, Karl, germà d'Hugo, s'installa a València després de fugir de l'Alemanya nazi. La ciutat no li ofereix la tranquil·litat que desitja i tem que els episodis de persecució als jueus es poden repetir a València. El diumenge 21 de juny de 1936 la família de Karl Bacharach passa el dia a la platja del Saler. Arriben tard al seu pis del carrer Martí. Dilluns, la dona de servei, en entrar a l'habitatge, es troba amb una escena tràgica: portes tancades, amb tovalloles tapant escaletxes, el gas encès i damunt del llit els cadàvers del matrimoni i els dos fills. L'endemà la premsa regional i la internacional es fan ressò de la tràgica notícia. Les opinions dels rotatius van ser diverses i tots miraren d'oferir quina havia estat la causa d'una decisió tan terrible. Els au-

tors d'aquest article conclouen que són probablement les primeres víctimes, fins ara no reconegudes, de la Xoà a València i a Espanya.

Pel que fa la família Kuper, una nissaga dedicada preferentment a la medicina i més en concret a l'odontologia, va viure nombrosos exilis i dificultats, i van residir i treballar en diverses ciutats europees, americanes i peninsulars. Alguns membres de la família s'instal·laren a València, ciutat que es convertí en el punt final del llarg i variat trajecte que es van veure obligats a viure i que els van fer protagonistes dels grans esdeveniments que marcaren el segle xx.

Podem dir, sense por d'equivocar-nos, que aquest recull d'articles ideat i editat per Joan Pérez i Ventayol esdevé un assaig d'obligada lectura, no només per als estudiosos dels jueus en territoris de parla catalana i del judaisme en general, sinó per a tots aquells interessats a entendre situacions actuals que deriven d'arrels molt profundes.

TESSA CALDERS I ARTÍS
Institut Mòn Juïc
tessacalders@ub.ateneu.edu

Tessa CALDERS. *La judeïtat oculta d'Arendt*. Barcelona: Bon Port, 2023. 142 p.; 21 cm. ISBN 978-2-9584-849-6-5.

La lectura del llibre de Tessa Calders *La judeïtat oculta d'Arendt* és una autèntica experiència d'aprenentatge, tant per als qui són coneixedors del pensament de Hannah Arendt com per als qui comencen a apropar-se a la pensadora. De fet, el llibre dona la possibilitat de veure el paper i la importància de la qüestió jueva en les reflexions de la pensadora alemanya des d'una altra perspectiva, ja que aporta molta informació pel que fa a les referències a la cultura, la tradició i els textos jueus, que no sempre s'han tingut en compte en l'anàlisi del seu pensament. És important subratllar que la qüestió jueva és el punt de partida de tota la reflexió d'Arendt, ja que és justament a partir dels problemes plantejats per la qüestió jueva que ella elabora els conceptes fonamentals del seu pensament: el concepte d'alienació, les figures del *pariah* i del *parvenu*, de pluralitat, de diversitat, de responsabilitat, d'acció, d'esfera pública i de món... Al mateix temps, la qüestió jueva és el punt de partida que mou tot el desenvolupament del pensament arendtià, que és la necessitat de comprendre. En aquest sentit, són fonamentals dos aspectes del treball d'Arendt: la recuperació de la tradició oculta i el pensar sense baranes. Si ho analitzem a partir d'aquí, podem veure com la qüestió